

BOEKBESPREKING

A.W.M. Teulings (red.)

Herstructurering van de industrie; praktijk, beleid en perspectief
(Alphen a/d Rijn: Samson, 1978), f. 42,50.

Hans Schenk

Beter laat dan nooit, zal uitgever Samson gehoopt hebben bij het op de markt brengen van deze bundel met (herziene) bijdragen aan de Bedrijfssociologische Studiedagen 1977. Eerst aangekondigd voor voorjaar '78, later voor zomer '78, toen voor eind '78, lag het boek uiteindelijk februari 1979 in de winkels (overigens voorzien van 1978 als uitgavedatum). Zou het eind '77 zijn verschenen, dan was het stellig een algemene aanrader geweest; anno 1979 is het dat echter nog slechts in beperkte mate. Ongetwijfeld is het zo dat in de bundel een aantal bijdragen zijn opgenomen met een betrekkelijk tijdloos karakter. Tevens kan echter van sommige artikelen gesteld worden dat zij óf in essentie inmiddels bekend zijn, óf dat zij als mosterd na de maaltijd komen. Daarnaast wordt het geheel bepaald afbreuk gedaan door artikelen die irriteren vanwege hun nietszeggendheid en door artikelen die slecht of helemaal niet onderbouwd of op zijn minst zeer onvolledig zijn. Gevoegd bij het feit dat een enkel artikel eerder het karakter heeft van een dagblad-column dan van een bijdrage aan een studiedag, maakt dit alles dat nog maar een vijftal artikelen (zowel in aantal als in bladzijden ongeveer de helft van het boek) de moeite van het lezen werkelijk waard zijn, terwijl twee daarvan in feite beknoptere versies zijn van reeds eerder gepubliceerde onderzoeken. Zoals helaas vaak gebruikelijk bij een bundel, verschillen ook hier de bijdragen qua conceptie, behandelingsniveau, invalshoek en onderwerp zo veel, dat een uitvoerige inhoudelijke kritiek te veel ruimte zou vragen. Ik zal me daarom voornamelijk beperken tot slechts enkele kritische kanttekeningen. Verder zal ik door een wat uitgebreidere weergave van de inhoud van de vijf artikelen die mijns inziens, zij het om uiteenlopende redenen, van belang zijn voor de lezers van dit blad, deze voor zichzelf laten spreken.

Om te beginnen de door Ad Teulings zelf geschreven Inleiding (alsmede het Ten Geleide). Er wordt in goed leesbare vorm en op systematische wijze een kader geschetst van de historie van en de problemen rond herstructurering. Herstructurering wordt door Teulings onderscheiden in *anonieme* herstructurering (het structurele veranderingsproces dat optreedt als gevolg van een groot aantal ongecoördineerde ondernemersbeslissingen), *private* herstructurering (treedt op als gevolg van planmatig, gekoördineerd handelen

van een of enkele dominante ondernemingen) en *publieke* herstructurering (treedt op als bedoeld of onbedoeld gevolg van beleid en planning van 'derden' zoals overheid, vakbeweging of pressiegroepen van bijvoorbeeld kleine ondernemers). Ofschoon deze indeling op het eerste gezicht nuttig lijkt om wat orde in de terminologische verwarring te brengen, zijn er bij nader inzien wel wat kanttekeningen bij te plaatsen. Nuttig lijkt de indeling omdat bij doorbladeren van het boek de indruk wordt gewekt dat zij een keurige klassifikatie of rubricering van de bijdragen heeft mogelijk gemaakt. Na lezing van die bijdragen blijkt echter dat eerder sprake is van een wat voorbarige en tamelijk willekeurige etikettering, ook al omdat de verschillende auteurs in hun analyses de indeling van Teulings vaak vermijden of in aangepaste vorm hanteren. Als zij met die indeling wat in hun maag hebben gezeten, dan is dat begrijpelijk. De omschrijving van anonieme herstructurering bijvoorbeeld is namelijk zo ruim, dat met enige goede wil het totale economische proces er in is te herbergen. Bovendien is indeling van herstructureringsprocessen aan de hand van het schema anoniem/privaat niet gemakkelijk te maken. Zo is het weliswaar overdreven om te stellen dat handjeklap van dominante ondernemingen het reilen en zeilen van onze economie vastlegt, de gedachte dat de vaart van onze economie voor een groot deel wordt bepaald door — niet altijd voorspelbare — reacties van dominante kapitaalsgroepen op acties van elkaar is niet ver van de realiteit verwijderd. Of zo'n actie-reactie patroon nu vanwege het ongekoördineerde karakter tot de anonieme herstructurering moet worden gerekend, of vanwege het binnen de groepen bestaande planmatige en gekoördineerde karakter tot de private herstructurering, is niet op voorhand duidelijk. De indeling anoniem/privaat is dus naar mijn mening van onvoldoende scheidend vermogen, en de omschrijving van anonieme herstructurering te ruim.

Iets dergelijks geldt ook voor de omschrijving van publieke herstructurering. Nemen we even aan dat er private (of voor mijn part anonieme) herstructurering optreedt en dat de overheid dat laat gebeuren, het kapitaal dus gewoon zijn gang laat gaan (wat veelal het geval is). Is er nu ook sprake van publieke herstructurering? In overeenstemming met het gewone (toegegeven: vaak onscherpe) spraakgebruik ben je geneigd zo'n vraag ontkennend te beantwoorden. Maar volgens de indeling van Teulings kun je ook volhouden dat er simpelweg sprake is van een *beleid* van stiltziggende ratificering achteraf. Nog even doorredeneren maakt duidelijk dat publieke herstructurering in de omschrijving van Teulings *altijd* aanwezig is. Gelukkig zijn de indeling en omschrijvingen van Teulings niet onmisbaar voor een goed begrip van de bijdragen aan de bundel. Zoals gezegd worden zij vaak nog wel (in aangepaste vorm) vermeld, maar veelal ook niet meer dan dat. Teulings zelf heeft trouwens ook niet uitputtend gebruik gemaakt van zijn eigen

schema. Zo valt de door hem behandelde tertiaïsering van de ekonomie ook op te vatten als anonieme herstrukturering, zij het op makro-niveau.

Met die verschuiving naar de tertiaire, de dienstverlenende, *sektor* valt het overigens wel mee, zo zet de auteur uiteen. Naar zijn indruk is eerder sprake van een toename van dienstensektor*beroepen*, 'ook en met name in de industrie'. Daartegenover ziet hij tendenzen die tevens wijzen op een verdergaande industrialisering van de tertiaire sektor. Het voortgaande proces van rationalisatie leidt tot afstoting van diverse activiteiten, tot een overheveling van interne naar externe industriële dienstverlening. De in CBS-statistieken verschijnende verschuiving tussen sektoren staat dus niet gelijk aan een reële toename van de dienstensektor, aldus Teulings. Deze (niet-reële) uitbreiding en concentratie van activiteiten en ondernemingen in de 'tertiaire' sektor is in feite een tussenfase naar kapitaalintensivering en daarmee naar voortgezette industrialisatie. Hetgeen weer de mogelijkheden schept voor de specifieke vorm van industriële concentratie die we met name de laatste jaren zien: groepsvorming van industriële *en* dienstverlenende ondernemingen, 'of liever "oude" en "nieuwe" industriële ondernemingen die samen een economisch *systeem* vormen'. De zogenaamde tertiaïsering van de ekonomie is dus in feite een overgangsfase in een proces van voortschrijdende industrialisatie en concentratie: 'De herintegratie binnen grotere industriële gehelen is de nieuwe vorm waarin het proces van vermaatschappelijking van de produktie tot uitdrukking komt'.

Terwijl de ('niet-automatisch-ratificerende') publieke herstrukturering nog in de kinderschoenen staat, wordt er inmiddels op private basis lustig op los gheherstruktoreerd. Op grote schaal vindt koncernvorming plaats (slechts zeer ten dele in de bedrijfsstatistieken terugkomend), wordt gefuseerd en overgenomen. Het gevolg is dat een deel van het sektorstruktuurbeleid *binnen* de grote ondernemingen planmatig wordt voltrokken, aldus Teulings. En binnen dat beleid speelt de internationalisatie meer en meer de voornaamste rol, een internationalisatie die op zijn beurt weer leidt tot toenemende concentratiebewegingen. Als eerste, maar bepaald niet enige in deze bundel, zet Teulings na deze konstateringen de effectiviteit van een op loonkosten-beheersing gericht publiek (ook: herstrukturering-) beleid op losse schroeven: '*In een geinternationaliseerde industriële sector zet de mechanisering en rationalisering zich door tot op het niveau van de meest gemechaniseerde industrie in het land met de hoogste loonkosten.*' (kurs. Teulings) Als bijvoorbeeld de loonkostenontwikkeling in de Westduitse elektrotechnische industrie aanzet tot nieuwe arbeidsbesparende investeringen, is ook de Nederlandse industrie in deze sektor gedwongen dezelfde stap te zetten, ongeacht de reële loonkostenontwikkeling in Nederland.

Naast de Inleiding zijn er, naar mijn smaak, nog een viertal artikelen de moeite waard. Zij zijn alle minstens logisch consistent, zinvol gedocumenteerd, informatief en niet slaapverwekkend. Twee van hen zouden met recht 'bedrijfstakingstudies' genoemd kunnen worden. Ofschoon de ene (Maarten van Klaveren: 'Internationalisatie en herstructurering in de Nederlandse confectie-industrie') spannender en meer recht uit het hart geschreven is dan de andere (Frans van Winden: 'Herstructurering van de farmaceutische industrie in Nederland'), zijn beide goed doorwrocht en voorzien van een schat aan empirisch materiaal. Opzienbarend nieuws brengen ze echter geen van beide, zeker niet voor degenen die eerder, kort vóór de Studiedagen verschenen werk van de auteurs kennen¹.

De door Van Winden onder de loep genomen farmaceutische industrie is, zo blijkt weer, een schoolvoorbeeld van wat in het kapitalisme een bloeiende sektor heet. Een hoge concentratiegraad en een ver doorgevoerde (en vanuit maatschappelijk oogpunt zinloze) produktdifferentiatie leiden tot de van radio en TV bekende superhoge winsten (soms tot wel een derde van de omzet). En hoewel sommige staatsorganen kritiek op de farmaceutische industrie ventileren, moet Van Winden toch konkluderen dat, ook hier, het staatsingrijpen ofwel de vorm aanneemt van 'niet ingrijpen' ofwel bevorderlijk is voor concentratie, teloorgang van kleinere bedrijven, produktdifferentiatie, expansie van de export, internationalisatie van de markt en (impliciete) prijsopdrijving bijvoorbeeld via de introductie van 'nieuwe' geneesmiddelen. De veranderingen in de structuur van zowel vraag- als aanbodzijde in deze sector zijn volgens de auteur voor een belangrijk deel als anoniem te kenschetsen, hoewel in mijn ogen het artikel ook voldoende redenen geeft om te spreken van private herstructurering. Het publieke element is 'slechts' bevorderlijk voor de anonieme herstructurering, is globaal van karakter en meestal applaudiserend ten aanzien van de door de industrie 'gekozen' richting: innovaties zijn gedurende lange tijd afgeschermd door de octrooiwetgeving, het fundamentele onderzoek wordt via universiteiten en dergelijke indirect gesubsidieerd en, uniek voor de EG, producenten, groothandelaren en importeurs mogen via een wettelijk toegelaten kartel afspraken maken met betrekking tot marges, leverings- en betalingscondities, enzovoorts. Als gevolg moeten kleine bedrijven het ontgelden en blijft de concentratiegraad vooral op deelmarkten zeer hoog.

De konfektie is ook weer zo'n schoolvoorbeeld, nu van het 'weglopen' van investeringen uit de geïndustrialiseerde landen naar de lage lonen landen. Op boeiende wijze zet Van Klaveren de her en der gedane onderzoeken nog eens op een rijtje. Hij ontkomt niet aan de konklusie dat juist het investeringsgedrag van onze vaderlandse konfektionairs (dat wil zeggen

1. Lucas Reynders, Frans van Winden, *De farmaceutische industrie in Nederland* (Amsterdam: SUA, 1976); Stichting Wetenschappelijk Onderzoek Vakcentrales, *Internationalisatie en confectie* (Utrecht/Amsterdam, 1976).

extreem lage investeringen, het vrijwel niet doorvoeren van technische vernieuwingen, maar integendeel, het steeds weer opzoeken van regio's en landen met lage lonen, samen te vatten als verplaatsingsgedrag) over de gehele linie de concurrentiepositie van de Nederlandse kledingindustrie op de afzet- én arbeidsmarkt heeft ondergraven. Hoewel niet met zo veel woorden gezegd, komt het er op neer dat lage lonen door het achterwege laten van modernisering zó belangrijk zijn gemaakt als concurrentiefactor, dat men gedwongen was of te liquideren of voor bepaalde reeds lang door arbeidsdeling afgesplitste werkzaamheden (zoals naaizaalactiviteiten) zijn toevlucht te nemen tot de 'runaway' landen. Samen met de overheersende positie van zowel toeleveranciers (de grote chemische vezel- en textielconcerns) als afnemers (grootwinkelbedrijven, warenhuizen en inkoopkombinaties) en de lang achterwege blijvende aanpassing van het produktenpakket (jeans) maakt dit voldoende duidelijk dat de positie van de in Nederland gevestigde konfektionairs niet voor niets belabberd is. Toch ziet Van Klaveren mogelijkheden om via publieke herstructurering deze sektor nieuw leven in te blazen. Zich baserend op ervaringen uit West-Duitsland, bepleit hij een sektorbeleid dat dwingender en minder ad hoc dan tot dusver de mogelijkheden *binnen* bedrijven aangrijpt: 'Een beleid dat (werkelijke kwaliteitsverbetering van de arbeid) tot haar hoofddoelstelling maakt kan de werkgelegenheid in zwak genoemde bedrijfstakken aanzienlijk beter handhaven dan veel beleidsvoerders en —voorbereiders menen'. Ingebed in een totaal sektorbeleid, met als verdere kenmerken onder andere

— planningovereenkomsten waarin overheidssteun verbonden wordt aan verplichtingen van ondernemerszijde met betrekking tot investeringen, scholing en arbeidsplaatsverbetering, en

— een sectoraal orgaan waarbinnen de vakbeweging reële invloed heeft bij de coördinatie van de investeringsbeslissingen
geeft dat een concreet aangrijpingspunt voor rechtstreekse pressie van de werknemers.

Op zich is het zeer zinvol dat beide laatste artikelen door hun beknoptheid het aan hun basis liggende materiaal voor een groter en ander publiek bereikbaar maken. Het blijft alleen jammer dat er zo'n lange tijd heeft moeten liggen tussen publikatie van dat basismateriaal en deze artikelen. Voor het artikel van Maria Brouwer en Henk (= H.W.) de Jong geldt iets dergelijks. In 1977 zou het midden in de discussie rond de beleids- en realiteitswaarde van de arbeidskostentheorie zijn gevallen en daar een rol van betekenis hebben kunnen vervullen. Nu is het een van de artikelen die wat als mosterd na de maaltijd komen. En dat is spijtig. Want, ofschoon hun artikel ook niet van voor tot achter nieuw materiaal presenteert, bovendien de systematiek in de

beschouwing te wensen overlaat, vind ik het toch het meest geslepen van de bundel. Dat komt dan met name door een inventieve combinatie van 'common sense' en analytisch inzicht. De auteurs grijpen verschuivingen in het bedrijfstakkenpatroon aan om tot een verklaring van de werkloosheid te komen. Een differentiatie naar arbeidsuitstotende respectievelijk -aantrekkelijke bedrijfstakken leert dan dat aan de variabele 'arbeidsproductiviteit' weinig eenduidige verklaringskracht voor werkgelegenheidsmutaties kan worden toegekend. Dit in tegenstelling tot de omzetontwikkeling en tot veranderingen in wat de schrijvers hebben gedefinieerd als de concurrentiepositie. Deze laatste gebruiken zij als substituut voor het moeilijk meetbare marktaandeel. Zij wordt bepaald als het saldo van exporten en importen. Een *ex post* grootheid derhalve, in contrast met het in dit kader door het CPB gehanteerde *ex ante* begrip '(loon)kostenpositie'. Dit gevonden resultaat is in overeenstemming met wat verwacht kon worden. Arbeidsbesparende, de arbeidsproductiviteit verhogende, investeringen zullen immers pas tot werkloosheid leiden als de omzetontwikkeling stagneert of er geen nieuwe produkten of bedrijfstakken ontstaan. De arbeidskostentheorie is dus onvolledig. Zij is echter ook in tegenspraak met de empirisch waar te nemen ontwikkeling van de kapitaalkoëfficiënt. Want, zo memoreren de auteurs, juist in perioden dat de lonen relatief laag waren, steeg die kapitaalkoëfficiënt. Volgens de arbeidskostentheorie zou in dit geval de konklusie voor de hand liggen dat juist het lage, geleide loonniveau in de jaren vijftig de Nederlandse ondernemers heeft aangezet tot investeringen in steeds kapitaalintensievere produktieprocessen. Omdat tevens blijkt dat in perioden met relatief hoge lonen de kapitaalkoëfficiënt konstant is gebleven of zelfs licht is gedaald, moet echter de konklusie luiden dat er blijkbaar geen duidelijk verband bestaat tussen veranderingen in het loonniveau en veranderingen in de kapitaalkoëfficiënt.

De door De Jong reeds in zijn dissertatie gebruikte groei-cyklustheorie geeft, wanneer de analyse wordt gevoerd op bedrijfstakniveau, in dit verband wel uitsluitel. Een groeiende afzet zal namelijk ondernemers er toe aanzetten te investeren in produktiemethoden welke voortbrenging op grotere schaal dan voorheen mogelijk maken. De daarmee gepaard gaande arbeidsverdeling en standaardisatie maken kapitaalintensiever produceren lonend. Hoge lonen kunnen dan voortvloeien uit de via de kapitaalintensivering verhoogde arbeidsproductiviteit. Bij stagnatie van de vraagontwikkeling of zelfs bij vertraging van de groei doen zich echter problemen van onderbezetting voor. Het investeringsproces stukt dan, waaruit negatieve effecten voor de werkgelegenheid voortvloeien. Daarom is de 'centrale gedachte (...) dat een beleid dat zich voornamelijk op kostenfactoren, zoals loonkosten richt, weinig succes zal boeken als de bedrijfstakomzet stagneert of terugloopt'.

Immers, zo konkluderen Brouwer en De Jong

— zolang een investering in een nieuw produktieproces ook *kapitaal-*besparend kan zijn, zullen nieuwe jaargangen produktiemiddelen ondanks een stabiel loonniveau toch versneld worden ingevoerd, en

— als een nieuw produktieproces een aanzienlijk hogere arbeidsproduktiviteit heeft zal men, bij een gelijkblijvende kapitaalkoëfficiënt, toch tot introductie hiervan overgaan, ook al blijft het loonniveau stabiel.

Niet alleen moet een beleid gericht op beheersing van de arbeidskosten het in de ogen van de schrijvers ontgelden, ook de kansen op succes middels de WIR worden door hen laag aangeslagen. Allereerst zullen ondernemers in een situatie met veel overcapaciteit zeer terughoudend zijn met het doen van werkgelegenheid scheppende investeringen (ook wanneer de investeringskosten via subsidies worden verlaagd, dat spreekt). Bovendien hebben investeringen in *nieuwe* produktieprocessen nu eenmaal als kenmerk dat zij de arbeidsproduktiviteit verhogen en dus tot uitstoot van arbeiders leiden, tenzij er sprake is van een snelle expansie van de bedrijfstak. Om de werkgelegenheid te stimuleren moeten er dus volgens Brouwer en De Jong nieuwe arbeidsplaatsen worden gekreëerd via een grote aandacht op investeringen in *nieuwe* bedrijfstakken. Daarbij zal 'naast de geavanceerde sectoren van de industrie (...) het vooral de dienstensektor moeten zijn waar speerpunten gevormd worden'. Dat er voldoende maatschappelijke behoefte is aan een groter accent op de, volgens 'verouderde maatstaven' niet-productieve, dienstensektor hoeft hier eigenlijk niet meer herhaald te worden.

Meindert Fennema en Peter de Jong presenteren in hun bijdrage ('Internationale vervlechting van industrie en bankwezen') een soort tussenresultaat van hun onderzoek naar het bestaan van een financierskapitaal. Ondanks een veelbelovend begin vind ik hun artikel uiteindelijk toch ietwat teleurstellend. Dat heeft, denk ik, twee oorzaken. Aan de eerste kunnen de schrijvers zelf in dit stadium betrekkelijk weinig doen. Het artikel is namelijk qua opzet voor het grootste deel een beschrijving van de resultaten van hun onderzoek naar het bestaan van dubbelfuncties tussen internationaal opererende ondernemingen en banken. Die opzet wordt ook hier niet overstegen. Theoretische verbanden of gefundeerd uitgewerkte interpretaties blijven achterwege. Dat bevordert de aantrekkelijkheid van het artikel niet, maar het is een noodzakelijk onderdeel van wetenschappelijke verslaggeving. Maar bovendien, en dat is iets waar de schrijvers wél iets aan hadden kunnen doen, wordt de leesbaarheid beperkt doordat zij niet voldoende duidelijk uiteenzetten welke stappen zij in hun onderzoek nou precies gedaan hebben en waarom. De methodische begeleiding is voor niet-ingewijden minimaal. Ik denk dan ook dat lezers die niet reeds op de hoogte zijn van de

(on)mogelijkheden en de betekenis van de gehanteerde onderzoeksmethode halverwege het artikel het spoor zullen kwijtraken. Of, in ieder geval, moeite zullen hebben met de taxatie van de zinvolheid van de gedane stappen en de gevonden resultaten. Natuurlijk kan in één artikel niet alles verwacht worden, maar het hoofdstukje 'Conclusies' vind ik nou weer te ver gaan in vrijblijvendheid. Het doet geen recht aan het vele werk dat de schrijvers ongetwijfeld gehad hebben bij het traceren van de dubbelfuncties tussen de 176 in de steekproef opgenomen ondernemingen en banken. Hun onderzoek moet toch méér kunnen opleveren dan bijvoorbeeld: 'Het materiaal wijst in de richting van het bestaan van verschillende kapitaalsgroepen elk met zijn eigen internationale oriëntatie en verbindingen.'?!

Ondanks dit alles, levert het artikel voldoende gegevens op om *in combinatie met* gegevens uit ander onderzoek naar dubbelfuncties weer een stukje aannemelijker te maken dat internationaal georiënteerde ondernemingen en banken op planmatige en gekoördineerde wijze beslissingen nemen die de structuur van bepaalde bedrijfstakken ingrijpend kunnen veranderen. Het lijkt er met andere woorden steeds meer op dat private herstructurering de plaats heeft ingenomen van anonieme herstructurering. Hoe die private herstructurering nu precies z'n beslag krijgt en waarom is hiermee echter, en dat wordt door Fennema en De Jong ook terecht beklemtoond, niet beantwoord. Uiteindelijk willen we daar natuurlijk heen; het is de verdienste van dit onderzoek dat nu in ieder geval op, voor zover ik kan nagaan, korrekte wijze het daartoe benodigde grondmateriaal verzameld is. We weten nu tenminste zeker dat banken, althans in de geponeerde netwerken, een centrale rol spelen. Welke rol, dat moet nog nader worden uitgezocht.

De overige artikelen nu. Zoals ik hierboven al aangaf, ben ik daar niet bepaald enthousiast over. Aan twee van hen ligt nog een onderzoek(je) ten grondslag, de andere ontberen ook dat. De bijdrage van Rob de Lange ('Herstructurering en overcapaciteit binnen de scheepsbouw') is, respectievelijk was in 1977, op zich best nuttig als een kleine introductie tot de bestudering van allerlei herstructureringsrapporten over de scheepsbouw. Echter nauwelijks meer dan dat. De kern van zijn artikel bestaat immers, hoewel De Lange daar niet steeds duidelijk in is, in hoofdzaak uit een uittreksel van hetgeen de Association of Western European Shipbuilders (AWES) allemaal te melden heeft over de omvang van de scheepsbouwcapaciteit in de wereld. Voor schattingen van die capaciteit – en dus ook van de overcapaciteit – blijkt het nogal uit te maken of gemeten wordt in brutoregister-ton of in meer verfijnde maatstaven als 'standaard manuren' (SMH) en 'uitrustingsmanuren (OMH). Zo valt de tankerbouwcapaciteit terug van 67% van het totaal in brt. tot 34% in OMH; de

bouwkapaciteit terug van 67% van het totaal in brt. tot 34% in OMH; de categorie maatschepen e.d. stijgt van 3 tot 23% van de totaal in 1975 beschikbare capaciteit indien zij gemeten wordt in OMH in plaats van brt. Een belangrijke omissie is echter dat de schrijver nalaat de begrippen SMH en OMH te definiëren, terwijl ze een centrale functie in zijn verhaal innemen. Daarnaast maakt de schrijver melding van het feit dat de Beleidscommissie Scheepsbouw (BS), die zich bij haar inkrimpingsaanbevelingen baseert op de AWES-berekeningen, geen rekening heeft gehouden met beperkingen die er aan dat materiaal kleven. Hij verzuimt echter aan te geven wat dan wel voor de Nederlandse situatie de *relevantie* van die beperkingen is. De Lange's konklusie dat de werven onder een sluier van het terugdringen van de overcapaciteit worden gemoderniseerd op overheidskosten, is op grond van *dit* artikel dan ook wel erg snel getrokken. En dat terwijl een harde onderbouwing van een dergelijke konklusie toch bepaald niet van belang ontbloomt is!

Door Willem Koot ('Concernvorming en zeggenschap over ondernemingsbeslissingen') wordt bekeken of en hoe concernvorming het niveau beïnvloedt waarop beslissingen met betrekking tot produkt-marktbeleid en sociaal-organisatorisch beleid worden genomen. Bij zijn onderzoek hiernaar gaat hij echter volledig voorbij aan een boekenkast vol met terzake relevante bedrijfs-ekonomische literatuur. In plaats van te proberen opnieuw het wiel uit te vinden had hij beter die literatuur kunnen samenvatten; dat had waarschijnlijk minder tijd gekost en het zou een bredere basis voor zijn bezigheden hebben gevormd. Daarnaast vraagt de auteur zich af of het beleid op deze gebieden door respectievelijk Ekonomische Zaken en vakbeweging is te beïnvloeden middels rechtstreekse kontakten. Nog afgezien van de vraag of deze probleemstelling überhaupt zinvol is, moet hier bovendien geconstateerd worden dat zij triviaal wordt door alle abstraheringen die Koot aanbrengt ten aanzien van de bestaande besluitvormingsstructuren in ons systeem. Het mag dan ook geen wonder heten dat de schrijver een waarschuwing moet laten uitgaan aan zijn lezers: 'De argumentatie bij de beantwoording van deze (probleemstelling) rust voor een belangrijk deel op persoonlijke overpeinzingen van de schrijver'. Overpeinzingen die nogal naïef-optimistisch en niet gespeend van harmonie-idealisme overkomen. Ter illustratie daarvan enkele representatieve citaten: 'De Nederlandse overheid, in het bijzonder EZ, tracht meer greep te krijgen op (...) het produktmarktbeleid, zoals bijvoorbeeld uit de geplande selectieve investeringsrekening (bedoeld is: -regeling, HS) en uit recente overheidshulp bij bedrijfssluitingen mag blijken.'; 'In ondernemingssituaties waar (...) knelpunten of zelfs saneringsindicaties bestaan (...) (is) de kans op beïnvloeding (...) beslist niet nihil, als er een wil is om die te benutten.'; 'Verbeteringen op (...) sociaal-organisatorisch terrein

(...) worden (...) overigens natuurlijk niet alléén om humanitaire redenen (ingevoerd).’ Uit hun kontekst gelicht, zullen sommigen deze uitspraken wellicht best vinden meevallen. Het punt is echter dat Koots artikel praktisch helemaal rond dergelijke uitspraken is opgebouwd. En dat gaat toch echt te ver.

De bundel wordt verder gevuld met aardig leesbare essayistiek van De Wolff (‘De institutionalisering van het herstructureringsbeleid’) en kleurrijk proza van Wassenberg (‘De “georiënteerde markteconomie”: een aanvulling op de smalle marges van de economische orde?’). Beide behoren tot de categorie ‘soft science’; analytische scherpte en kwalitatieve, laat staan kwantitatieve, empirische ondersteuning zijn bij beide afwezig.

Tot slot moet voor de volledigheid vermeld worden dat zowel Economische Zaken (Jan Hillige) als de Industriebond NVV (Jan Müller) een bijdrage aan de Studiedagen en dus (?) aan de bundel geleverd hebben. Hillige presenteert een glad, bol van ondernemersideologie staand reclamepraatje voor het herstructureringsbeleid van EZ. Het stuk van Müller beperkt zich tot een opsomming van de beleidsuitgangspunten van de Industriebond inzake herstructureren.

Positief uitgedrukt betreft het hier dus een boek met voor elk wat wils, negatief uitgedrukt een allegaartje met een paar uitschieters naar boven en meerdere naar beneden. Naast die paar uitschieters naar boven zijn ook nog artikelen opgenomen die weliswaar op een goede kwaliteit kunnen bogen, maar slechts werkelijk interessant zijn voor niet-ingewijden. Een algemeen advies geven is dus ongeveer uitgesloten. Hoewel, het boek is tot dusver het enige over deze problematiek op de nederlandstalige markt. En zelf heb ik het op grond daarvan aangeschaft.